

Vladimir Filipović*

POLITIČKA POVIJEST JEDNE STRANE INVESTICIJE U HRVATSKOJ: KOMBINAT BATA BOROVO 1931. – 1991.

Sažetak

U članku se pruža pregled povijesti tvornice gume i obuće Bata Borovo kod Vukovara kao jedne od najvećih stranih investicija u hrvatskoj povijesti. Naglasak je stavljen na političku povijest tvornice jer, kako članak pokazuje, utjecaj politike na rad tvornice bio je vrlo bitan. Pregled obuhvaća razdoblje od podizanja tvornice 1931. pa do rata 1991. U tome razdoblju tvornica djeluje u različitim državama te različitim političkim sustavima. Svaka od tih država i političkih sustava pruža različite okolnosti i utječe na rad tvornice. U konačnici jedna ekonomska investicija postaje nešto drugo i u poslovanju dominiraju politički prioriteti.

Ključne riječi: Bata, Borovo, investicije, socijalizam, politički utjecaj na ekonomiju

1. Uvod

Na praznim poljima pored Vukovara, u blizini sela Borovo, u jeku velike industrijske krize 1931. češki industrijalac Tomaš Bata izgradio je veliki industrijski kompleks – tvornicu Bata Borovo. Tvornica obuće nije bila samo tvornica već je kao specifična tvrtka u potpunosti izmijenila cijeli vukovarski kraj – njegovu ekonomsku i društvenu strukturu. Matična tvornica Bata nalazila se u gradiću Zlin u Čehoslovačkoj, tada državi s demokratskim političkim sustavom i slobodnom tržišnom ekonomijom. Na lokaciji kod Vukovara, utjecaj politike na tvornicu bio je značajan i dobrim je dijelom određivao njezine mogućnosti. Ispočetka jedna velika investicija dubinski je promijenjena i njezina je sudbina prepuštena burnim političkim promjenama.

U razdoblju koje pratimo u ovome radu, u ukupno 60 godina tvornica je radila u četirima državama, mijenjala je imena, vlasničku strukturu i prioritete. Tvornica je nastala i razvila se u autokraciji Kraljevini Jugoslaviji koja je poticala uglavnom slobodnu djelatnost inozemnog kapitala. Od 1941. tvornica radi u ratnim uvjetima fašističke autokracije NDH i strogo u funkciji ratne ekonomije Trećeg Reicha. Od 1945.

* doc.dr.sc. Vladimir Filipović, Libertas međunarodno sveučilište, vfilipovic@libertas.hr

tvornica mijenja ime i vlasnika te funkcionira u socijalističkoj ekonomiji Jugoslavije. U kratkom razdoblju 1990. – 1991. tvornica doživljava značajne promjene i ima svoju ratnu ulogu. Svaka od tih država i svaki od sustava imali su svoje političke prioritete kojima su utjecali na rad tvornice.

Cilj je rada pokazati kako je jedna ekonomska investicija s kojom je Bata želio povećati svoju ukupnu proizvodnju i probiti se na tržište Jugoslavije, ubrzo postala nešto posve drugo. Bata je uložio milijune u izgradnju tvornice koja je počela s radom 1932. da bi ta tvornica ostala njegova tek 13 godina. Priča o Batinoj tvornici ekonomska je priča, ali je dobrim dijelom i politička priča. Sama investicija bila je primarno vođena ekonomskim motivima, ali su politički prioriteti u potpunosti obilježili rad tvornice. Tako je tvornica Bata Borovo djelovala u značajnoj interakciji s okolinom: mijenjala je svoju okolinu ekonomski, politički i socijalno. Ujedno je okolina imala velik utjecaj na tvornicu, znatno veći nego što bi to bilo da su u cijeloj epizodi vrijedili samo ekonomski zakoni.

2. Tvornica u Kraljevini Jugoslaviji 1931. – 1941.

Kraljevina Jugoslavija, zaostala agrarna zemlja, poticala je slobodnu investicijsku djelatnost stranog kapitala. Tako je u jeku velike ekonomske krize tvrtka Bata Zlin iz Čehoslovačke sagradila veliki industrijski kompleks pored Vukovara. Bata je želio lakši proboj na jugoslavensko tržište – 1931. tek je svaki treći stanovnik Jugoslavije imao cipele. Ubrzo su posao u Bati pronašle tisuće ljudi: 1939. Bata je zapošljavao 4 650 radnika u samoj tvornici u Borovu i još 1 640 u prodavaonicama širom Jugoslavije (Hrelja i Kaminski, 1971: 41–42).

Tablica 1. Proizvodnja i broj zaposlenih u tvornici Bata 1932. – 1941.

Godina	Proizvedeno pari obuće	Broj zaposlenih
1932.	995 710	1 200
1933.	2 655 703	1 840
1934.	3 440 380	2 850
1935.	4 105 040	3 040
1936.	6 043 539	3 700
1937.	6 154 628	4 040
1938.	7 165 710	4 830
1939.	6 374 212	6 290
1940.	4 841 661	—
1941.	2 190 000	—

Izgradnji tvornice i širenju Batine djelatnosti u Jugoslaviji protivile su se mnogi domaći mali proizvođači cipela, ali bez ikakva uspjeha. Industrijske komore iz Zagre-

ba, Ljubljane i Novog Sada tražile su da se u Jugoslaviji strancima zabrani proizvodnja i prodaja obuće. Jedini ustupak koji je vlada Kraljevine Jugoslavije napravila bio je onaj cehu zanatlija (postolara) pa je Bati zabranjen popravak cipela (Hrelja i Kaminški, 1971: 34). Takva odluka imala je političku pozadinu: Kraljevina je bila autokracija, a legitimacija koju je povremeno tražila na izborima nije ovisila o ekonomskim pitanjima. Kako je većina stanovništva bilo seljaštvo politički mobilizirano prema nacionalnom pitanju, ono je dominiralo političkim životom Kraljevine Jugoslavije pa ekonomska pitanja nisu imala previše utjecaja na rezultate izbora. Tako su vlasti Kraljevine Jugoslavije mogle raditi u korist stranog kapitala – bilo iz uvjerenja, bilo kao posljedice korupcije ili nešto treće.

Zašto je Bata odlučio izgraditi tvornicu baš pored Vukovara? Prvi razlog bio je solidan geografski položaj na Dunavu. Ipak, područje je bilo izvan glavnih željezničkih puteva i dobrim dijelom rubno. Upravo je ta rubnost imala velik utjecaj na Batinu odluku. Uprava Bate zazirala je od zapošljavanja gradskog stanovništva, radničkog proletarijata koji je živio samo od nadnice i bio sklon štrajkovima i pogodan za komunistički utjecaj. Prednost je imala mlađa seoska populacija i nekvalificirana radna snaga kakve je u vukovarskom kraju bilo napretek. Takvi zaposlenici mogli su se mnogo lakše modificirati i prilagođavati zahtjevima koje je pred njih postavljala uprava tvornice, a i kod kuće su imali manja imanja što im je poboljšavalo životni standard (Žebec, 2008: 100–101).

U Kraljevini Jugoslaviji bila je zabranjena Komunistička partija, a i u tvornici Bata također je bila strogo zabranjena svaka komunistička aktivnost (Cazi, 1987: 376). Međutim, to nije bilo dovoljno. Obitelj Bata mnogo je putovala po SAD-u i od američkih industrijalaca podozrivih prema komunizmu preuzela ideje kako radnike odvratiti od takvih ideja. Tako je tvrtka Bata vodila aktivnu politiku brige za živote radnika kojom ih je nastojala vezati uz tvrtku i učiniti komunističke ideje neprivačnima. Sagrađeno je, za ondašnje prilike vrlo udobno i uredno, naselje za radnike, a tvrtka je financirala i sportske i kulturne aktivnosti radnika. Radničke plaće, pogotovo prvih godina nakon izgradnje tvornice, bilo su solidne (Hrelja i Kaminski, 1971: 43).

Vlasti Kraljevine Jugoslavije podržavale su antikomunističku djelatnost Bate. Osim antikomunizma, uprava Bate bila je svjesna kako je u autokraciji s visokim stupnjem korupcije za poslovne rezultate bio potreban dobar odnos s vlasti. Tako je generalni direktor tvornice postao Tomo Maksimović, čovjek od povjerenja beogradskog dvora i član četničkog pokreta koji je u kotaru Vukovar osnovan još 1920-ih (Dizdar, 2004). Maksimović je sredstvima tvornice pomagao četnički pokret te davao priloge za Srpsku pravoslavnu crkvu. To je rezultiralo time da je Maksimović na izborima izabran za načelnika općine Borovo. Time je došlo do određene simbioze sela Borova, tvornice i novog naselja koje je nastalo oko tvornice. Bata je preko Maksimovića

financirao nogometni klub, obnovio zgradu općine Borovo, pravoslavnu crkvu u selu i sl. (Hrelja i Kaminski, 1971).

Iako privatna tvrtka u vlasništvu stranaca, Bata na čelu s Maksimovićem strogo je držala do „patriotske” uloge u društvu. U tvornici se svečano slavio dan ujedinenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. prosinac (iz 1918.), komemorirana je smrt kralja Aleksandra (nakon 1934.) i slavio rođendan kralja Petra. Održavane su svečane proslave za Vidovdan i dan svetog Save. Maksimović je bio i kum na posvećenju četničke zastave 1935. u Borovu (Hrelja i Kaminski, 1971: 186). Direktor Maksimović time je očito smatrao do dobro služi i Bati i beogradskom dvoru. Bata je podržavao takvu aktivnost jer je dobre veze s vladajućom dinastijom vidio korisnom za tvornicu.

Uprava Bate u pravilu je bila protiv sindikalnog organiziranja i smatrala je kako interese radnika najbolje štiti sama uprava. Da bi spriječila sindikalno organiziranje koje bi bilo blisko komunistima, uprava je poticala niz radničkih udruženja koja nemaju veze sa sindikatima. Do 1934. obilježavao se 1. svibnja kao Međunarodni praznik rada, ali ga je Maksimović nakon toga zabranio. Umjesto toga obilježavao se „naš nacionalni praznik – Đurđevdan” (Hrelja i Kaminski, 1971: 186). Kada je sindikat bio i dozvoljen, tražila se njegova lojalnost upravi.

Usprkos zabrani, u tvornici je tajno djelovala ćelija Komunističke partije (KP) koju je 1933. osnovao radnik Josip Cazi (Cazi, 1987). Bez obzira na entuzijizam samog Cazija i njegovih drugova, KP je u vukovarskom kraju bio relativno slab, pogotovo u samom gradu Vukovaru sve do 1944. Probleme organizaciji zadavala je represija režima, ali ni radnici nisu bili pretjerano skloni komunizmu. Može se zaključiti kako je Batina odluka da u tvornici zapošljava seosko stanovništvo imala učinka. Iako su radničke plaće u Bati opadale nakon 1936., pripadnici ćelija KP-a bili su malobrojni, tek 20 – 30 ljudi u tvornici s više tisuća radnika. U kasnijim publikacijama koje su se bavile tvornicom za vrijeme socijalističke Jugoslavije preuveličavala se uloga KP-a u tvornici i omalovažavao uspjeh Bate u pridobivanju simpatija radnika (npr. Hrelja i Kaminski, 1971: 181).

3. Tvornica i Drugi svjetski rat

Okupacijom Čehoslovačke početkom 1939. matična tvornica Bata u Zlinu došla je pod ekonomski utjecaj Trećeg Reicha. Proizvodnja je počela opadati, a sama tvornica počela je služiti ratnim potrebama Njemačke. U upravi tvornice posebno je mjesto zauzeo predstavnik Ministarstva industrije Trećeg Reicha. U razdoblju 1939. – 1941. rasla je napetost u sestrinskim firmama Bate izvan Reicha, pa tako i u njihovoj najvećoj stranoj ekspozituri – Bata Borovo. Važnost tvornice u Borovu bila je iznimna za samu upravu društva Bata i oni su priželjkivali približavanje Jugoslavije Trojnom paktu.

Za vrijeme rata u travnju 1941. uprava Bate kod njemačkih je vlasti poduzimala korake da se sačuvaju pogoni tvornice. Nakon što je Jugoslavija okupirana, tvornica Bata Borovo našla se u novoj državi – Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Ujedno, neki dijelovi do tada jedinstvene tvrtke ostali su u Srbiji pod njemačkom vojnom upravom, a prodavaonice širom zemlje našle su se u izmijenjenim političkim okolnostima. Temeljna briga uprave Bate bila je sačuvati što više imovine tijekom rata, a nakon završetka njemačke kampanje u Jugoslaviji, prilagoditi se novim okolnostima. Proglašenje NDH donijelo je značajne promjene u tvornici. Nastao je trokut moći koji su činili Bata, vlasti NDH i njemačke okupacijske vlasti u kojemu je svatko imao svoje interese i surađivao s drugima koliko je bilo potrebno. Dotadašnji direktor Tomo Maksimović protjeran je iz Borova. Maksimović je otišao u Beograd gdje je posao ministar (komesar) za izbjeglice u vladi Milana Nedića, nacističkog kolaboracionista u Srbiji (Ćirković, 2009). Matična firma Bata ipak mu se odužila za dugogodišnji rad: s obzirom na to da je prijetila opasnost da mu NDH konfiscira imovinu u Borovu, tvrtka Bata otkupila je njegovo imanje (Duić, 2005).

U tvornici je i prije rata tajno djelovala ustaška organizacija koja je nakon travnja 1941. namjeravala preuzeti upravljanje tvornicom. Međutim, na zahtjev iz uprave iz Zlina i posredstvom njemačkih vlasti, Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH imenovalo je za novog generalnog direktora odvjetnika iz Splita Tomislava Bulata. Radilo se o čovjeku od povjerenja Bate, ali očito i o čovjeku koji nije bio protiv volje vlasti NDH. On je nakon konzultacija s upravom u Zlinu posvetio većinu svoje djelatnosti u drugoj polovini 1941. konsolidaciji poslovanja i prilagodbi novim okolnostima (Hrelja i Kaminski, 1971: 199).

Tvornica se dobrim dijelom nije mijenjala u strukturi vlasništva i dijela uprave, ali se imidž prema okolini itekako promijenio. Tvorničke novine to najbolje ilustriraju. Tjednik *Borovo* koji je izlazio od 1932. promijenio je uredništvo i ime. Pod imenom *Novo Borovo* počeo je tumačiti političke okolnosti. Važna poruka koju je tvornička novina htjela pokazati nije se toliko odnosila na promjene u nacionalnom karakteru države koliko u klasnom: poručivalo se kako je stari nepravedni sustav u kojemu je radnik bio sustavno eksploatiran stvar prošlosti i kako novi ustaški režim unutar „novog europskog poretka” preuzima na sebe brigu za radnika i malog čovjeka (*Novo Borovo*, brojevi novina tijekom 1941.). Usporedbe radi, veća je razlika bila u retorici između 1940. i 1941. nego 1941. i 1946.

Odnos s okruženjem odnosio se i na kadrovsku politiku u tvornici kao i na manifestacije. U skladu s cjelokupnom politikom NDH prema Srbima došlo je do masovnog otpuštanja radnika Srba u tvornici. Tijekom 1941. ukupno je otkaz dobilo 2 289 radnika. Nisu svi bili Srbi niti su svi dobili otkaz zbog nacionalnosti. Isto tako, nova uprava nije otpustila samo Srbe već i sve druge radnike koji su im bili politički sumnjivi (Hrelja i Kaminski, 1971: 199). Komunistička organizacija u tvornici ubrzo

je nakon uspostave NDH bila u potpunosti razbijena (Džakić, 1970: 59). U nizu radničkih manifestacija naglašavalo se bratstvo Hrvata i Nijemaca, ustaša i nacionalsocijalista, klicalo geniju Hitlera i Pavelića i vrijeđala masonska i plutokratska Engleska te crvena aždaja SSSR (*Novo Borovo*, brojevi novina tijekom 1941.).

Nakon njemačkog napada na SSSR u lipnju 1941. počela je i partizanska aktivnost u vukovarskom kraju koju je vodio KP. Iako motivacija srpskih seljaka za oružanu borbu protiv NDH nije proizlazila iz komunističke ideje, time što je tu borbu predvodio KP jačala je i komunistička ideja i povećavao se broj komunističkih pristasa (Džakić, 1970). Nakon nekoliko neuspjelih i donekle uspjelih partizanskih diverzija u samoj tvornici, tvornica je funkcionirala kao strogo zatvoren sustav. Pogotovo nakon što je u ljeto 1942. uslijedilo više partizanskih diverzija širom istočne Slavonije (Elez, 2012).

Završna faza Drugog svjetskog rata donijela je velike probleme za tvornicu Bata. Zbog nedostatka sirovine koja je ranije nabavljana iz Indije i Brazila proizvodnja je opadala. Uprava tvornice uključila se u eksploataciju okupiranih područja u SSSR-u, što je kasnije teško dikreditiralo obitelj i tvornicu. Gotovo cjelokupna proizvodnja predavana je njemačkoj vojsci pa je društvo Bata 1944. dobilo odlikovanje od Hitlera. Koncem 1944. američki bombarderi napali su pogone tvornice u Zlinu i uništili velik broj postrojenja. Konačno, 2. svibnja 1945. u Zlin je ušla sovjetska Crvena armija i zauzela pogone tvornice. U jesen 1945. tvornicu je nacionalizirala država Čehoslovačka. Obitelj Bata ranije je pobjegla u Brazil, a nakon toga u Kanadu gdje su preselili središte tvrtke i ostali vodeći svjetski proizvođač obuće (Hrelja i Kaminski, 1971: 27).

Tvornica u Borovu također je trpila pad proizvodnje zbog sve većeg nedostatka sirovine, energije i ljudskog potencijala. Od jeseni 1944. s druge strane Dunava nalaze se položaji Crvene armije i tvornica u topničkim i zračnim napadima trpi štetu u strojevima i pogonima. Početkom 1945. veze između matične tvornice u Zlinu i Borova postale su neredovite, a isporuke nesigurne (Hrelja i Kaminski, 1971: 78). Konačno, 13. travnja 1945. pogone tvornice zauzele su jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Bio je to kralj jednog razdoblja Batine tvornice.

Može se zaključiti kako je tijekom Drugog svjetskog rata primarni cilj Bate bio sačuvati tvornicu i štititi vlastiti interes tijekom neizvjesnih vremena. U skladu s time Bata je prihvatio suradnju s njemačkim vlastima i NDH te prihvaćao nove realnosti. U fašističkim sustavima krupni industrijalci kao Bata zadržavali su vlasništvo nad svojim tvornicama, ali su dobrim dijelom morali poštovati političku volju vlasti. To ih je stavilo u položaj ovisnosti. Zbog rata rasla je potražnja za njihovim proizvodima pa su mogli imati koristi, barem do 1943. dok je ratna sreća bila na strani Njemačke. Poraz Njemačke na lokacije tvornica u Zlinu i Borovu doveo je komuniste, protiv kojih je Bata usmjeravao toliko svoje ranije energije, što je značilo da započinje nova epoha u povijesti tvornice.

4. Socijalističko razdoblje

Tvornica Bata Borovo nacionalizirana je 1945. i nazvana Jugoslavenski kombinat gume i obuće „Borovo”. Dotadašnja tvornica bila je dio velikog međunarodnog koncerna, a 1945. postala je samostalna tvornica uklopljena u socijalističku ekonomiju Jugoslavije. Dok je u ranijem razdoblju ključna osnova vođenja tvornice bilo ostvarenje profita, u novim okolnostima socijalističke ekonomije prioriteta postaju drugačiji. Te prioritete sada određuje vladajuća Komunistička partija i oni nisu nužno ekonomske naravi.

U razdoblju obnove zemlje nakon 1945. od Borova se mnogo očekivalo jer je prije rata bio uvjerljivo vodeći proizvođač gume i obuće u Jugoslaviji. Međutim, novo samostalno poduzeće suočilo se s velikim problemima. Tvornica je do 1945. bila u potpunosti tehnički, kadrovski i financijski vezana uz središnjicu u Zlinu. Osjećao se veliki problem nedostatka strojeva, rezervnih dijelova, a ponajviše stručnih ljudi koji su tijekom rata ili nastradali ili odselili iz područja oko tvornice. Ekonomska izolacija Jugoslavije od strane Istočnog bloka nakon 1948. povećala je te probleme (Hrelja i Kaminski, 1971: 79).

Odmah po oslobođenju formirana je partijska organizacija u tvornici koja je brojala svega pet članova, demobiliziranih boraca. Ubrzo ju je Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) negativno ocijenio pa je 1946. zaživjela nova (Hrelja i Kaminski, 1971: 209). Može se reći kako je glavna uloga ćelije KP-a bila politička kontrola života i rada u tvornici. Tako je na prilično grub način uvedena socijalistička privreda. Primarni interes legitimacije komunističke vlasti u društvu namećao se i radnim organizacijama poput Borova. Simbioza jugoslavenske partije i države stavljala je u prvi plan interes KP-a, a ekonomski prioriteta bili su tek sekundarni.

Veliki trud i entuzijizam, pa i represija komunističkih vlasti, uspijevali su tvornicu podignuti na noge. Kombinat je pokrenuo niz obrazovnih programa vezanih uz tvornicu. Već 1949. Borovo je zapošljavalo isti broj radnika kao i prije rata. Proizvodnja i broj zaposlenih rasli su, kao i mreža prodavaonica širom Jugoslavije. Tako je početne ekonomske probleme zamijenio industrijski rast 1950-ih. Tražio se težak rad na obnovi i izgradnji zemlje. Osnovani sindikati u socijalističkoj ekonomiji u kojoj nema „sukoba rada i kapitala” u pravilu su bili ogranak SK-a koji je trebao umiriti eventualno neraspoloženje radnika jer se povećana produktivnost tražila, a nije bila adekvatno nagrađena (Radelić, 2006: 220).

Nakon raskida sa SSSR-om 1948. i početkom suradnje sa zapadnim kapitalističkim državama, vlasti su nastojale osmisлити novi ekonomski model kojime bi naglasili razlike prema Moskvi. Tako je nasuprot „birokratiziranog SSSR-a” nastao jugoslavenski „socijalizam s ljudskim licem” koji se očitovao u modelu radničkog samoupravljanja. U praksi je svim organizacijama vladao partijski menadžment, a odgovornost je

bila svačija. Radnici u pravilu nisu imali mnogo utjecaja u radnim organizacijama, niti su bili dovoljno obrazovani da bi mogli sudjelovati u upravljanju (Radelić, 2006: 484).

Tvornica Borovo bila je jedno od deset mjesta u Hrvatskoj za takav eksperiment. Tako su 1949./1950. formirani Radnički savjet i Upravni odbor prve tvorničke samouprave. Bio je to novi sustav u kojemu su voljeli naglašavati demokratičnost i rad u korist radnika, a ne kapitala. Sve staro proglašeno je „kontrarevolucionarnim”. Život tvornice obilježavale su masovne manifestacije u skladu s novim sustavom: proslave tadašnjeg Prvog maja, Dana oslobođenja, Dana republike i sl. Tvornicu su često posjećivali visoki partijski dužnosnici, a u nekoliko navrata i sam Josip Broz Tito (Hrelja i Kaminski, 1971: 87–88).

Tablica 2. Broj zaposlenih i broj proizvedenih pari obuće¹

Godina	Broj zaposlenih	Proizvedeno pari obuće	Autogume (u tonama)	Gumeno-tehnička roba (u tonama)
1945.	1 810	1 230 896	—	—
1949.	4 951	7 675 392	638	2 070
1956.	5 479	8 891 593	1 597	1 878
1963.	8 296	14 565 643	6 232	4 852
1969.	11 196	13 802 452	12 401	6 684
1978.	17 605	19 450 181	28 412	9 485
1984.	22 200	21 074 604	21 024	11 742
1989.	23 210	15 353 000	20 588	9 003

Utjecaj tvornice na okolinu bio je ogroman. Zahvaljujući industrijskom rastu i potrebama za novom slabije kvalificiranom radnom snagom u Vukovar se doselilo tisuće radničkih obitelji iz pasivnih krajeva Dalmacije, Hercegovine i Bosne. Tim migracijama identitet vukovarskog kraja promijenjen je, a od nekadašnjeg utjecaja Nijemaca i Mađara nije ostalo gotovo ništa. Cijeli vukovarski kraj promijenio je identitet u srpski, hrvatski, odnosno jugoslavenski. Od doseljenika je nekadašnje naselje za radnike koje je 1930-ih godina izgradio Bata postao cijeli jedan novi grad – Borovo naselje, između sela Borova i grada Vukovara. Stvorena je jedna radnička i multietnička zajednica o kojoj su s ponosom govorili partijski dužnosnici. Zbog svega toga utjecaj politike na tvornicu postajao je još prisutniji.

Tvornica je bila itekako prisutna u društvenom životu. Osim izgradnje novih stanova, tvornica je financirala lokalna kulturno-umjetnička društva, radničko sveučilište, klub amaterske tehnike te niz sportskih klubova (nogomet, košarku, odbojku, boks, kuglanje, streljaštvo, lov, ribolov i niz drugih). Time su sredstva (koja su možda mogla služiti za modernizaciju tvornice) usmjeravana u niz aktivnosti kojima se ostvarivao utjecaj vladajuće partije i ideologije na društvo. Nudio se širok spektar

¹ „Što nas čeka u 1978.?” *Borovo*, 1. siječnja 1978.; „Koliko smo proizvodili”, *Borovo*, 1. siječnja 1991.

slobodnih aktivnosti koje su sve bile financirane od kombinata, a time pod kontrolom KP-a. Pomoću financiranja kulturno-umjetničkih društava iz njihova programa uklonjen je niz nepoćudnih sadržaja (svetosavske ili vidovdanske proslave) i zamijenjen onima po volji KP-a. Isto tako, s ponosom je isticano kako je nekadašnja potpora tvornice Bata sportskim klubovima služila prvenstveno marketinškim interesima tvornice, dok sada tvornica vodi brigu o zdravlju svojih radnika (Hrelja i Kaminski, 1971: 276). Naravno, često su sportska udruženja sudjelovala u masovnim sletovima i sličnim manifestacijama po volji tumača vladajuće ideologije.

Socijalistički sustav legitimirao se „brigom za ljude” – politikom kojom je omogućavao da široki slojevi ostvare minimum svoje egzistencije (Popov, 1996: 89). Tako je radništvo kroz rad u tvornici i sudjelovanje u aktivnostima izvan rada doživljavalo kakvu-takvu osobnu emancipaciju. Istovremeno, davalo je legitimitet vladajućoj klasi – ne dovodeći ničime u pitanje komunistički poredak i vlast KP-a. Prilikom potresa na političkoj sceni 1971. radne organizacije kombinata Borovo stoje čvrsto na pozicijama rigidnog socijalizma i političkog unitarizma (*Borovo*, brojevi novina 1971.). Zasiurno to nije bio stav svih radnika i zasiurno radnički predstavnici nisu mogli dugo ostati oni koji bi tvrdili bitno drugačije, ali držimo kako su upravo radnici u ekonomskim subjektima poput Borova značajno podupirali sustav i bili ga spremni braniti od vansistemskih izazova. To se naročito vidjelo u narednom razdoblju kada je tvornica zapala u krizu.

5. Kriza socijalizma

Veliki investicijski val koji je Jugoslavija pokrenula sedamdesetih godina bio je samo djelomično učinkovit. Radi potrebe legitimacije (zaposlenosti) političkim je odlukama, a ne poslovnim potrebama, stvoreno tisuće novih gospodarskih subjekata, pa se smanjila učinkovitost investicija, a povećali su se administrativni troškovi i neproduktivna radna snaga.

Svatko se ponašao kao da će dugove vratiti netko drugi te se razvila opća neodgovornost i rasipništvo (Radelić, 2006: 489–492). Jedna sociološka studija o radnicima na vukovarskom području u socijalističkom razdoblju zaključuje kako se među radnicima razvila potpuna ekonomska ovisnost o državi, podanički i birokratski mentalitet i ljudi su bili uglavnom oslobođeni osjećaja bilo kakve odgovornosti za svoj život. Uz to, radnička je klasa primarno bila usmjerena samo na raspodjelu, a na poslu su u pravilu bili vrlo nedisciplinirani i njegovali su nemaran odnos prema društvenoj imovini (Cvikić, 2016.).

Socijalistička je Jugoslavija veći dio osamdesetih godina provela u teškoj ekonomskoj krizi. U kombinatu Borovo osamdesete godine bile su vrlo teške i s godinama sve teže. Cjelokupna industrija obuča nalazila se u krizi nakon što je sredinom

osamdesetih godina Europu preplavio val jeftine obuće iz Južne Koreje i Tajvana. Sirovina iz Indije morala se platiti u devizama kojih je Borovu kronično nedostajalo jer su potrošene „na pokrivanje potreba zajednice”.² Stalni upliv politike u tvornicu uporno je stavljao političke, a ne ekonomske prioritete u prvi plan.

Još više od toga, kombinat Borovo mučio se s tehnologijom, obrazovnom strukturom radnika, visokim troškovima, neproduktivnom imovinom i općom neefikasnošću.³ Promjene u tehnologiji proizvodnje zahtijevale su znatno bolje kvalifikacije radnika nego što su bile u Borovu, ali ništa se nije poduzimalo da se to promijeni. Ponovno su politički prioriteti bili važniji: zaposlenost i zadovoljstvo radnika da ne bi dovodili u pitanje vlast KP. Uz lošu obrazovnu strukturu, bilo je očito da u kombinatu radi previše radnika. Tako je zbog velikog viška zaposlenih proglašena zabrana daljnjeg zapošljavanja. Međutim, direktori pojedinačnih radnih organizacija (OUR-a) pronalazili bi načine da još nekoga zaposle, prvenstveno preko rodbinske ili partijske veze.⁴

Tvornički menadžment dijelom je upozoravao na vrlo lošu situaciju. Npr. pri usvajanju završnog računa za 1984. jedan od direktora upozorio je:

Jednom dijelu radnika još nije jasno u kakvim se teškoćama nalazimo, ponašaju se naprosto nezainteresirano, nema vidljivih napora da se stanje mijenja, a bez rada i reda nema pravog izlaza iz teškoća. Produktivnost rada je u opadanju, previše nas je, naročito je pretjerana ourizacija dovela do narastanja režijskog osoblja ...⁵

Problem kombinata proizlazio je iz same logike njegova poslovanja, koja nije bila vođena primarno ekonomskim kriterijima. Potreba legitimacije vlasti uz opću neodgovornost prema društvenoj imovini na svim razinama rezultirala je katastrofalnim ekonomskim rezultatima. To se može najbolje vidjeti iz kriterija „efikasnost privređivanja” po kojemu je općina Vukovar od 1985. bila među posljednjima u SR Hrvatskoj, konkretno 1988. pretposljednja.⁶ S obzirom na to da je kombinat Borovo sudjelovao s 55 % u BDP-u općine i zapošljavao 19 000 ljudi u općini, jasno je otkud je problem dolazio.⁷

Politika se gotovo stalno mijejala u rad tvornice i to sa svih nivoa – saveznog, republičkog i općinskog, često u međusobnom sukobu. Nije bila rijetkost da kombinat Borovo bude neka vrsta „testa” za perspektivne partijske kadrove koji bi nakon funkcije u kombinatu preuzeli dužnost u saveznoj vlasti. Direktor Vojislav Roksandić 1978.

² „Sa sjednice radničkog savjeta”, *Borovo*, 1. studenog 1985.

³ „Kadrovi – osnova bržeg razvoja”, *Borovo*, 18. listopada 1985.

⁴ „Stanje u Borovu”, *Vjesnik*, 1. studenog 1987.

⁵ „Usvojen završni račun”, *Borovo*, 29. ožujka 1985.

⁶ „Nisko na listi poslovnosti”, *Vjesnik*, 3. svibnja 1989.

⁷ „Sa sjednice općinskog komiteta SKH”, *Vukovarske Novine*, 8. travnja 1989.

postao je potpredsjednik Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske (republičke vlade).⁸ Isto tako, Nenad Krekić, generalni direktor kombinata postao je 1986. ministar trgovine u saveznoj vladi Branka Mikulića. Formalno je direktore birao Centralni radnički savjet, ali je sam institut radničkog samoupravljanja bio na različite načine narušavan, bilo postavljanjem „svojih” ljudi u radnički savjet, bilo kasnijim utjecajem na njih s neke od razina Saveza komunista (Radelić, 2006: 211–212; Cvek et al., 2015: 21, 36).

Tijekom 1980-ih pojačale su se političke manifestacije u tvornici. Mnogo pažnje pridavano je „politici povijesti” i „kulturi sjećanja”. Kako je slabila legitimacija vlasti SK kroz brigu za egzistenciju radnika, jačao se drugi važan element te legitimacije: pobjeda u ratu i vodeća uloga KP-a! Tako je uz sve ekonomske probleme 1984. svečano obilježavana 40. godišnjica oslobođenja Vukovara.⁹ Obljetnice proboja Srijemskog fronta, izleti na Titov grob, posebni odnosi sa SUBNOR-om i slične aktivnosti bile su tvornička svakodnevnica. Pažnja je pridavana i svečanostima na spomen-području Dudik kao lokalnom mjestu sjećanja na žrtve iz NOB-a.¹⁰ Radilo se o cijelom jednom nizu rituala koji je u kriznim godinama trebao održati legitimitet vladavine SK.

Istovremeno, radničke plaće bile su sve niže, a i takve su često kasnile zbog slabe likvidnosti. U sustavu koji se legitimirao brigom za radnike to je bio društveni i politički problem. Tako je posebno odjeknuo veliki štrajk radnika iz 1988. kada su prosvjedovali ispred Savezne skupštine u Beogradu, tražeći bolje plaće i uvjete rada, da bi na kraju provalili u skupštinu (Magaš, 1993: 152). Konačno je Sabor SR Hrvatske pomogao da radnici dođu do svojih plaća, ali samo u onim poslovnim subjektima na teritoriju Hrvatske (Cvek et al., 2015). To se odnosilo na većinu radnika, ali je bio znakovit čin 1988. kada se u Jugoslaviji vode žestoke rasprave između zagovornika rušenja postojeće federalne strukture države i onih koji takav politički sustav brane, pri čemu Hrvatska spada u gorljive branitelje (Jović, 2003).

6. Demokratske promjene i nacionalni problemi

Ekonomsku krizu socijalističke Jugoslavije pratila je politička kriza u državi. Sukob između političkih snaga koje su bile za rušenje Ustava iz 1974. (Srbija) i njegovih branitelja (Slovenija) bio je sve intenzivniji. Nacionalni odnosi u višenacionalnoj državi bili su sve napetiji tijekom 1989. Borovo kao sredina koju je bitno formirala socijalistička ekonomija i u kojoj je živjela i radila masa radnika različitih nacionalnosti bila je vrlo plodno tlo da se postojeća kriza produbi. Za proljeće 1990. u Hrvatskoj su zakazani prvi demokratski i višestranački izbori.

⁸ „Priznanje i najbolje želje drugu Vojislavu Roksandiću”, *Borovo*, 12. svibnja 1978.

⁹ „Jubilej slobode”, *Borovo*, 11. travnja 1985.

¹⁰ „Tisuće ljudi u Dudiku”, *Borovo*, 11. travnja 1985.

Zakonskim izmjenama 1988. dopušteno je privatno poduzetništvo. U Borovu je to značilo da je dio stručnih ljudi odlazio iz Borova i okretao se vlastitim poslovnim projektima pri čemu je ionako loša obrazovna struktura radnika postala još lošija. Zbog očitog viška radnika povele su se rasprave o tome tko treba dobiti otkaz, pri čemu je uglavnom prevladavao socijalni argument naspram radnog ili stručnog (Cvek et al., 2015: 12). U tim raspravama prevladavao je socijalni argument po kojemu otkaz trebaju dobiti radnici seljaci koji kod kuće imaju nešto zemlje i stoke te nisu toliko egzistencijalno ugroženi kao radnici koji žive u zgradama. Problem za radnike je bio što u postojećim okolnostima u slučaju otkaza nisu mogli računati na dobivanje posla drugdje jer su i druge radne organizacije u općini Vukovar (Vupik, Vuteks) bile u sličnim problemima.

Očito slaba produktivnost radnika Borova najbolje se vidi iz usporedbe s nekad matičnom tvrtkom Bata. Bata je 1990. bila najveći svjetski proizvođač obuće s 67 000 radnika koji su proizvodili godišnje 270 milijuna pari obuće. Istovremeno, u Borovu je 23 000 radnika proizvodilo 18,7 milijuna pari obuće. To znači da je po radniku Bata proizvodila 4 030 pari obuće dok je Borovo proizvodilo 803 pari po radniku godišnje.¹¹ Korektnosti radi, valja napomenuti kako Borovo nije proizvodilo samo obuću već i automobilske gume, ali je primarno ipak bilo proizvođač obuće i većina je radnika bila angažirana na tome – sama „obučara” u Borovu zapošljavala je oko 8 000 radnika u proizvodnji.

Kao odgovor na očiti višak i slabu produktivnost radnika obično se ukazivalo na ogromnu administraciju u Borovu koja je zapošljavala oko 4 500 radnika. Nakon toga, radnici su u pravilu bili bijesni na upravu tvornice (nazivanu „crvena buržoazija”) i optuživali je za nesposobnost i kriminal te kao krivce za vlastiti težak socijalni položaj. Ukazivali su i na njihovu pretjeranu rasipnost i socijalne razlike koje se stvaraju.¹² Točno je da su direktori tvornice dolazili na položaje političkim putem kao kadrovi SK i za njihovo imenovanje nisu bili presudni ekonomski rezultati. Međutim, problemi samog kombinata bili su znatno dublji od navodne rasipnosti direktora. Radnici su, kako je navedeno, bili usmjereni primarno na raspodjelu i nisu mnogo pažnje pridavali činjenici na koju ih je uprava upozoravala – da novca naprosto nema!¹³

Kult radništva u socijalističkoj Jugoslaviji bio je snažan i govoriti o radniku kao robi čak je i 1989. bilo hereza. Premijer Ante Marković i njegovi ljudi ukazivali su na potrebu razdvajanja „produktivnog od neproduktivnog rada”, ali su se suočavali s nizom prepreka. Takav novi diskurs u Borovu je mogao biti dobro vidljiv u prvomajskoj čestitci radnicima 1990. kada je generalni direktor Zdravko Egić ukazivao na razmjere krize i potrebu svježeg i zdravog kapitala u tvrtci. Naglasio je: „uspješniji, maštovitiji,

¹¹ „Prvi ugovori s Batom”, *Borovo*, 9. veljače 1990.

¹² „Vratiti ugled, red i rad”, *Vukovarske novine*, 1. srpnja 1989.

¹³ „Formiran štrajkački odbor”, *Borovo*, 22. lipnja 1990.

snalažljiviji će narednih godina izbiti u prvi plan ... Morat ćemo u ovoj fazi priznati prednosti boljeg i korisnijeg rada.”¹⁴ U takvom diskursu nije bilo ni traga socijalizmu. Bilo je to za prvomajsku čestitku prilično revolucionarno i definitivno je značilo kraj jednog razdoblja.

Takvu retoriku i neizvjesnost koju je ona donosila veći dio aktera nije bio spreman prihvatiti i ubrzo su počeli prihvaćati novi diskurs koji je tvrdio kako su problemi nacionalnog karaktera. Ponovno je politički utjecaj bio presudan, a ekonomski tek sporedan! Realni strukturni problemi postajali su politički i nacionalni problemi! Još tijekom 1988. radnici su se od nacionalizma distancirali s tvrdnjom kako odvlači pažnju od ekonomskih problema (Cvek, 2015: 12). Ipak, prve vidljivije nacionalne podjele pojavile su se u veljači 1989. kada je središnji republički sindikat Hrvatske otvorio račun za uplatu pomoći albanskim štrajkačima u rudnicima na Kosovu. To je razbjesnilo radnike Srbe u Borovu (Pekić, 1995: 61). Dobar dio Srba u općini Vukovar, pogotovo oni iz seoskih sredina, afirmativno su se odnosili prema politici Slobodana Miloševića u Srbiji. Smatrali su kako je politika koju vodi SK Hrvatske nepravedna prema Srbiji i Srbima.¹⁵ Slično su smatrali i u Okružnom komitetu SK Vukovar. Većina članova OK SK Vukovar bila je protiv napuštanja XIV. kongresa SKJ-a od strane hrvatske delegacije.¹⁶ Među delegatima koji nisu napustili kongres bio je i generalni direktor kombinata Borovo Zdravko Egić.¹⁷

Prvi višestranački izbori u proljeće 1990. situaciju su dodatno zakomplicirali i s vremenom radikalizirali. U Hrvatskoj je pobijedio HDZ. U općini Vukovar pobijedio je SKH-SDP, a svih petero vukovarskih zastupnika u Saboru bili su iz te stranke. HDZ Vukovar predvodili su radnici kombinata Borovo Tomislav Merčep i Blago Zadro. Uprava kombinata Borovo predlagala je „depolitizaciju poduzeća” i prestanak rada čelija SK u kombinatu.¹⁸ Međutim, to se 1990. moglo vidjeti kao nastojanje starih kadrova da zadrže svoje pozicije nakon političkih promjena. Stara uprava opstala je do lipnja 1991. na čelu tvornice usprkos više pokušaja lokalnog HDZ-a da je smijeni (Filipović, 2018).

Ekonomsku realnost koju radnici nikako nisu htjeli prihvatiti mijenjao je nacionalni diskurs. Radnici Srbi za loše su stanje u tvornici počeli kriviti republičke hrvatske vlasti koja namjerno zapostavlja srpske krajeve.¹⁹ Mediji iz Srbije tvrdili su kako je Slavonija postala krajnje depresivna za Srbe i kako se iseljavaju u Srbiju (Barić, 2003:

¹⁴ „Rad praznujemo – on nas okupja”, *Borovo*, 27. travnja 1990.

¹⁵ „Zbor mještana Pačetina”, *Vukovarske novine*, 9. prosinca 1989.

¹⁶ „Stavovi OK SKH Vukovar od 7. veljače 1990.”, „Privremeni prestanak obveza”, *Vukovarske novine*, 10. veljače 1990.

¹⁷ „Poslovni kolegij za depolitizaciju u poduzeću”, *Borovo*, 30. ožujka 1990.

¹⁸ Isto.

¹⁹ „Sastanak predstavnika MZ Trpinja, Bobota, Klisa, Lipovača, Pačetin i Bršadin”, *Vukovarske novine*, 16. prosinca 1989.

49). Bilo je tvrdnji kako vlasti Hrvatske nisu spremne pomoći Borovu zbog velikog broja radnika Srba u tvornici. Pojavile su se glasine kako će se problem viška radnika riješiti tako da se otpuste svi radnici Srbi.²⁰ Podsjećalo se na 1941. kada su Srbi dobili otkaz, a uspješni direktor Srbin Tomo Maksimović protjeran. Tvrdilo se i kako će se Borovo privatizirati, a da će dionice dobiti samo Hrvati.²¹ Malo su značile tvrdnje kako ekonomski problemi pogađaju sve ljude.

Radnici Hrvati pod vodstvom HDZ-a na sličan su način reagirali na tešku ekonomsku situaciju. Za sve su postali krivi Srbi, kako je Merčep govorio „velikosrpska komunistička banda koja se skoncentrirala u mnogim radnim organizacijama i svim silama i namjerno i sistematski ruši ovu općinu.”²² HDZ je u lipnju 1990. organizirao štrajk u kojemu je tražena smjena stare uprave. Za loše stanje u Borovu optuživana je postojeća uprava na čelu s Egićem (Filipović, 2018). Moguće da je uprava i bila upletena u različite malverzacije i kriminal, ali to nije bilo ono presudno za loše stanje u Borovu. Strukturni problemi bili su ogromni i naprosto su nadrasli sredinu u kojoj su nastali.

U proljeće 1991. u Vukovaru su počeli ozbiljni nacionalni sukobi. Nakon pogibije 12 hrvatskih policajaca u selu Borovo, kombinat više nije funkcionirao kao ekonomski subjekt. Tijekom ljeta pogoni kombinata počeli su služiti ratnim potrebama obrane grada (Duić, 2005). Velik dio radnika Borova bili su aktivni sudionici rata na objema stranama kao i njegove žrtve. Radnici koji su u ljeto 1990. masovno upućivani „na čekanje” počeli su prvi držati razne seoske straže (Runtić, 1995). Masovno razaranje grada od strane JNA dovelo je i do razaranja pogona kombinata koji nikada neće povratiti nekadašnji ugled.

7. Zaključno

Jedna velika strana investicija iz 1931. prošla je u narednih 60 godina kroz različite države i još važnije, različit politički, ekonomski i socijalni sustav. Kao što se može vidjeti, tvornica je uvijek bila pod utjecajem politike. U Kraljevini Jugoslaviji to je bilo zbog autokratskog i koruptivnog karaktera države pa je Bata korisnim vidio dobre veze s beogradskim dvorom. Isto tako, Bata je u strahu od komunista poduzimao niz mjera koje je radnike trebalo odvratiti od komunizma. U NDH tvornica služi ratnim potrebama i pati od problema tipičnima za ratne uvjete. Nacionalizirana u socijalističkoj Jugoslaviji tvornica mijenja svoju vlasničku strukturu i društvenu namjenu. Utjecaj politike postaje još naglašeniji, a kroz masovno zapošljavanje i aktivnosti kombinata izvan sfere rada i proizvodnje socijalistička vlast ostvaruje vlastitu legitimaciju i ogroman utjecaj na živote građana.

²⁰ „Posao meren radom”, *Politika*, 10. srpnja 1991.

²¹ „Zahtjevi u osam tačaka”, *Vukovarske novine*, 3. veljače 1991.

²² „Saopćenje SDS”, *Vukovarske novine*, 28. studenog 1990.

Tvornica Borovo nikada nije bila lišena političkih manifestacija. Obilježavali su se tzv. „nulti datumi” – Dan ujedinjenja 1. prosinca 1918., osnutak NDH 10. travnja 1941. ili oslobođenje Vukovara 12. travnja 1945. Klicalo se kralju Aleksandru, poglavniku Paveliću i predsjedniku Titu. Slavili su se prijatelji Česi, Nijemci, Sovjeti ili nevrstani. U nekim drugim vremenima neprijatelji su bili „crvene aždaje” kao SSSR, „masonska i plutokratska Engleska”, pa opet „birokratizirani SSSR”, „truli zapad” itd.

Povijest rada tvornice ukazuje na dva uspješna razdoblja. Prvo je razdoblje od otvaranja tvornice 1932. pa do njemačke okupacije Čehoslovačke 1939. Rasla je proizvodnja, broj zaposlenih i radničke plaće. Iako autokracija, Kraljevina Jugoslavija uglavnom je dopuštala slobodnu tržišnu ekonomiju pa su u Batinoj tvornici ekonomski prioriteti bili najvažniji. Kada su političke okolnosti postale nepodnošljive, tvornica je bilježila padove. Drugo uspješno razdoblje počelo je 1949. nakon teške konsolidacije i trajalo je barem dva desetljeća. Tvornica je uz određene probleme ipak funkcionirala uspješno i promijenila je društvenu strukturu cijele svoje mikroregije. U socijalističkom razdoblju tvornica je relativno uspješno funkcionirala onoliko dugo koliko je funkcionirala socijalistička ekonomija, a s njezinom krizom i tvornica je upala u nerješive probleme.

Kada bi povijest zaista bila učiteljica života, iz priče o prošlosti tvornice Borovo mogli bismo naučiti sljedeće: tvornica je bilježila rast u uvjetima slobodne tržišne ekonomije i kao dio globalnog koncerna Bata. Stanovite uspjehe postigla je i u uvjetima socijalističke planske ekonomije 1950-ih i 1960-ih. Utjecaj politike uvijek je bio prisutan i nikada nije donio ništa dobro tvornici. Čak štoviše, više puta direktno je politika djelovala protiv ekonomskih prioriteta. Danas u Borovu nema ni socijalističke planske ekonomije ni slobodne tržišne ekonomije. Velike političke, ekonomske i socijalne promjene 1990-ih koje su obuhvatile Istočnu Europu dobrim su dijelom Hrvatsku zaobišle, pa tako i Borovo. U tome treba tražiti razloge neuspjeha.

Literatura

1. Barić, N. 2003. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995*. Zagreb: Golden marketing.
2. Cazi, J. 1987. *Josip Cazi: život za revoluciju*. Zagreb: Radničke novine.
3. Cvek, S. et al. 2015. Jugoslavensko radništvo u tranziciji: Borovo 1989. *Politička misao*, 52 (2): 7–34.
4. Cvikić, S. 2016. *Vukovar u drugoj polovici 20. stoljeća: društveni uzroci nasilja*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji.
5. Ćirković, S. 2009. *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji: 1941. – 1944*. Beograd: Prosvjeta.
6. Dizdar, Z. 2004. Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.). *Scrinia Slavonica*, 4: 212–287.
7. Duić, A. 2005. *Borovo: od trnja do zvijezda*. Zagreb: Školska knjiga.
8. Džakić, L. 1970. *Slavonija se budi*. Vukovar: SUBNOR.

9. Elez, P. 2012. Velika župa Vuka u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.). U: *Vukovarsko-srijemska županija, prostor, ljudi, identitet*, ur. Živić, D. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
10. Filipović, V. 2018. Iz socijalizma u nacionalizam: Kombinat Borovo u političkim promjenama 1990. *Politička misao*, 55 (1) /u tisku/.
11. Hrelja, K. i Kaminski, M. 1971. *Borovo: jugoslavenski kombinat gume i obuće*. Slavonski Brod i Zagreb: Vjesnik.
12. Jović, D. 2003. *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
13. Popov, N. 1996. Traumatologija partijske države. U: *Srpska strana rata*, ur. Popov, N. Beograd: Republika.
14. Pekić, Lj. 1995. *Vukovar ,91: Predvorje pakla*. Vukovar: Dobra volja.
15. Radelić, Z. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga.
16. Runtić, D. 1995. *Tako smo branili Vukovar*. Vinkovci: Vinkovačke jeseni.
17. Žebec, I. 2008. Utjecaj češkog kapitala na razvoj Vukovara između dva svjetska rata. *Društvena istraživanja*, 17 (1/2): 101–124.

Political history of one foreign investment in Croatia: Factory Bata-Borovo 1931-1991.

Abstract

This article provides a historical review of Bata rubber and shoe factory near Vukovar, as one of the largest foreign investment in croatian history. Emphasis is placed on factory political history due to strong influence of politics on the business, as article explains. A review includes period since the factory was built in 1931 until the war in 1991. In that period factory works in different states and different political systems. Each of these states and systems provides different circumstances and influences in business. Finally, an economic investment become something completely else and political priorities dominate in the business.

Keywords: Bata, Borovo, investments, socialism, political influence in economy